

UDK:811.112.2'367.336 + 811.512.133'367.336 + 81'25

Zamira AMONOVA,
O‘zDJTU mustaqil tadqiqotchisi
E-mail: zamiraamonova@mail.ru

DSc.professor Sh.G‘aniyeva taqrizi asosida

THEORETICAL CONSIDERATIONS REGARDING THE VALENCE OF VERBS IN GERMAN AND UZBEK LINGUISTICS

Annotation

In modern syntax research, the special attention is paid to the study of valence theory. Among the valences that differ in their characteristics, the scientific works related to the study of semantic and syntactic valences of verbs are becoming relevant. The study of these valences faces a number of difficulties while implementing them within the framework of verbs united through a single archiseme in a certain semantic field. This is because that, the verb as a multivalued category, simultaneously, it may belong to several semantic fields, and thus, interpreting and understanding its semantic role in the context generates some problems. Based on the specific characteristic of the languages, the verb valences in them may also differ, and this may be the prime reason of non-compliance of them in the translation processes.

Key words: syntactic semantics, semantic valency, syntactic valency, subordination grammar, left and right actant, determinant.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ СООБРАЖЕНИЯ О ВАЛЕНТНОСТИ ГЛАГОЛОВ В НЕМЕЦКОЙ И УЗБЕКСКОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация

При изучении современного синтаксиса особое внимание уделяется изучению теории валентности. Актуальными становятся научные работы, связанные с изучением семантических и синтаксических валентностей глаголов среди валентностей, отличающихся друг от друга своими особенностями. Существует ряд трудностей в проведении исследования этих валентностей в рамках одной архисемы в определенном семантическом поле. Например, принадлежность глагола как многозначной категории одновременно к нескольким семантическим полям создает некоторые проблемы в интерпретации и понимании его смысловой роли в контексте. Исходя из особенностей языков, различие в валентностях их глаголов может вызывать некоторые несоответствия при переводе.

Ключевые слова: синтаксическая семантика, семантическая валентность, синтаксическая валентность, грамматика подчинения, левый и правый актант, детерминант.

NEMIS VA O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA FE‘LLAR VALENTLIGI BILAN BOG‘LIQ NAZARIY QARASHLAR

Annotatsiya

Zamonaviy sintaksis tadqiqida valentlik nazariyasining o‘rganilishiga alohida e‘tibor qaratiladi. O‘ziga xos xususiyatlari bilan o‘zaro farqlanadigan valentliklar orasida fe‘llarning semantik hamda sintaktik valentliklari tadqiqi bilan bog‘liq ilmiy ishlar dolzarb bo‘lib bormoqda. Mazkur valentliklarning tadqiqini ma‘lum semantik maydonida yagona arxisema orqali birlashgan fe‘l so‘z turkumi doirasida amalga oshirishda qator qiyinchiliklarga duch kelinmoqda. Chunonchi, fe‘l ko‘p ma‘noli turkum sifatida bir paytning o‘zida bir qancha semantik maydonlarga tegishli bo‘lishi uning kontekstdagi semantik rolini izohlash va tushinishda birmuncha muammo keltirib chiqaradi. Tillarning o‘ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, ulardagi fe‘l valentliklari ham farqlanishi tarjimaadagi ayrim nomutanosibliklarga sabab bo‘lishi mumkin.

Kalit so‘zlar: sintaktik semantika, semantik valentlik, sintaktik valentlik, tobelik grammatikasi, o‘ng va chap aktant, determinant.

Hozirgi tilshunoslikda leksikaning har tomonlama o‘rganilishida valentlik nazariyasi tobora muhim ahamiyat kasb etib bormoqda. Ushbu tushuncha zamonaviy lingvistikaga kirib kelganidan keyingi qisqa davr ichida uning nazariyasi tadqiqiga bag‘ishlangan ilmiy ishlar soni ortib bordi (L.Tenyer, X.Brinkman, U.Engel, G.Helbig, V.Shenkel, Y.Erben, B.Admoni, Yu.Apresyan, V.Shmidt, S.Kasnelson, M.Stepanova). O‘zbek tilshunosligida valentlikka bag‘ishlangan tadqiqotlar orasida A.Abdudzizov, I.Qo‘chqortoyev, M. Mirtojdiyev, S.Muhamedova, A.Nurmonov, R.Rasulov, Sh.G‘aniyeva, O. Sharipova, U.Yuldashevalarning ishlari alohida e‘tirofga loyiq. Ular jahon tilshunoslarining turli yondashuv va modellarini tahlil qilgan holda o‘zbek tili grammatikasining o‘ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib, valentlik nazariyasi va uning tildagi mohiyatini ochib berishga urindilar.

Valentlik dastlab kimyoviy elementlarning bog‘ hosil qilishi va bir element faqat ma‘lum elementlarinigina o‘ziga birlashtirish xususiyati bilan bog‘liq hodisa sifatida ilm-fanda ma‘lum bo‘ldi. Keyinchalik lingvistikaga o‘zlashgani grammatika hamda semantika ta‘limotlarida bir qancha yangicha yondashuvlarning vujudga kelishiga zamin yartdi. Biroq, shuni e‘tirof etish lozimki, ushbu hodisa qo‘llanilishi hamda shakllanib borishi jihatidan o‘zining davri uchun yangi emas edi. Shu nuqtai nazardan, O. Sharipova til birliklari orasida azaldan mavjud bog‘liqlik to‘g‘risida fikr yuritar ekan “so‘zlar grammatik qolip taqazo etgan har qanday so‘zni emas, balki uning ma‘nosi talab qilgan so‘zlarinigina qabul qiladi. Ya‘ni, shu tomonlari hisobga olgan holda so‘zlarni saylab olib, aloqaga kirishadi. So‘zlardagi bu xususiyat juda ilgari boshlab his qilingan. Masalan, M.Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” va Zamaxshariyning “Muqaddimatul-adab” lug‘atlariga ham e‘tibor berish mumkin. Ularda ma‘lum so‘z tushuntirilmoqchi bo‘linar ekan, ikkinchi tildagi nusxasi aniq chiqmasa, shu so‘zning ma‘nosini ochish maqsadida birikmalari

keltiriladi. Bu birikmalar shu so‘z ma‘nosining mantiqiy qismlarini ochishda rol o‘ynaydi” deya to‘g‘ri talqin qilishga urindi [1]. Ko‘rinib turibdiki, valentlikning hozirgi kunda sintaktik hamda semantik turlarga tasniflanishi gap strukturasi hamda o‘zaro aloqaga kirishgan leksik birliklarning ma‘nosini chuqurroq anglash, bu bilan butun gap mazmuni hamda nutq vaziyatini tahlil qilishga xizmat qilishi mumkin. Shu ma‘noda, R.Rasulov “kommunikatsiya akti aslida so‘zlardan, ularning semantik-sintaktik bog‘lanishidan sodir bo‘ladi. Shuningdek, so‘z o‘zining asosiy nominativ funksiyasini nutq protsessida bajaradi. Shu faoliyatda u semantik konkret, pozitsion mustaqil bo‘ladi, muayyan sintaktik funksiyada reallashadi” deya so‘zlarning nutq faoliyatidagi roli, semantik-sintaktik munosabatlari va semantik imkoniyatlarini o‘rganishni tilshunoslikning bosh masalalari qatoriga qo‘shdi [2].

Valentlik fransuz, so‘ng nemis undan keyin sharqiy Germaniya orqali Rossiya hamda boshqa mamlakatlarning lingvistik adabiyotlarida namoyon bo‘la boshladi. Bu davrga xos ilmiy izlanishlarning sistem yondashuvlar asosida olib borilishi valentlik nazariyasini ham chetlab o‘tmadi. Sistem yondashuv tilda mavjud birliklarning o‘zaro birikishi va moslashuvi ma‘lum tizim doirasida, ya‘ni tasodifiy bo‘lmagan tarzda amalga oshirilishini nazarda tutar edi [3]. Fransuz tilshunosi L.Tenyer tobelik grammatikasiga tayangan holda ilk marotaba valentlik nazariyasini fe‘l so‘z turkumi doirasida o‘rgandi hamda bu yo‘ldagi tadqiqotlarning keyingi davr taraqqiyoti uchun munosib hissasini qo‘shdi. Uning tobelik grammatikasidagi markaziy tushuncha – bog‘lanish bo‘lib, olim fikricha “gapning sinchini (undagi) o‘zaro aloqalar majmui tashkil qiladi”. Bog‘lanish gap elementlaridan tarkib topadi va u tashqi belgilarga qarab aniqlanmaydi, balki abstrakt aloqani ifodalaydi [4]. Bu esa shartli ravishda yuzaga keladigan hodisa bo‘lib, uning mavjud bo‘lmasligi barcha gaplarni bir chiziqli, izolyatsiyalangan va bog‘lanmagan

birliklar sifatida idrok etilishini taqazo etishi mumkin. Faqat iyerarxik munosabatni ifodalovchi bog'lanish hamda leksik birliklariga gapni yarata oladi. L.Tenter, Ch.Fillmor, A.Nurmonov, N.Mahmudov ularga ergashgan an'anaviy grammatika tarafdorlarining fikrlariga ko'ra, gapdagi bosh rolni fe'l o'z zimmasiga oladi, ya'ni u gapning mutlaq kesimi sifatida tan olinadi. Bu yondashuv hozirgi zamon tilshunosligida „verbosentrizm“ deb ataladi [5]. Fe'lga tobe tarzda gapning boshqa ishtirokchilari ega va to'ldiruvchi, hol gapda o'z o'rnini egallaydi. Shunga muvofiq tarzda Tenyer tomonidan fe'l valentligi qatoriga faqatgina harakatni faol amalga oshirayotgan (ega) va to'ldiruvchilarga kiritildi. Tenyer nazariyasida gapning grammatik tugallanganligini ifodalash uchun shu bo'laklarning o'zi yetarli edi. U shartli ravishda fe'llarni bir, ikki, uch va „no“ valentli turlarga tasnifladi. Bunday tasniflashda gapdagi payt, o'rin-joy, harakat tarzi, daraja-miqdorni ifodalovchi hol inobatga olinmadi. Mazkur bo'laklar (sirkonstant, determinant) gapda tushirib qoldirilishi yoki ixtiyoriy qo'llanilishi mumkin [6]. Keltirilgan yondashuv asosida fe'llarning hozirgi zamon tilshunosligida tez-tez tilga olinayotgan shartli va fakultativ valentliklari borasidagi qarashlar shakllanishiga dastlabki qadamlar qo'yilgani ajab emas.

Nemis tilshunosligida sintaksis tuzilishi nazariyalarini asoslashga uringan Hans Yu.Heringer, U.Engel hamda H-W.Eroms kabi olimlar nemis tili tobeklik grammatikasi tarixining yorqin namoyandalardan deb qaraladi. Yu.Heringer o'zining tadqiqot ishlaridan birida nemis tilining sintaktik nazariyasini so'z turkumlari tarkibiga ko'ra tasvirlash va shu orqali gaplarning ma'nolarini aniqlash uchun asos yaratishga urindi. Shu maqsadda gaplar qismlarga bo'lindi va bu qismlar o'rtasidagi munosabatlar tahlilga tortildi. Bu ko'rinishdagi yondashuv tilning ma'lum bir tuzilishga ega ekanligini nazarda tutadigan nemis tili sintaksisining tizimli tavsifini keltirib chiqardi [7]. Heringer izlanishlarining asosiy qismini fe'l, ot, sifat, predlog va sifatdoshi iboralar tafsilotlariga bag'ishladi. Olim nemis mumtoz tobeklik grammatikasida gap leksemalari orasidagi iyerarxik munosabatlarni tekshirdi.

Tobeklik hamda valentlik nazariyalarining yorqin namoyandalardan biri U.Engel nemis tili sintaksisiga bag'ishlangan „Syntax der deutschen Gegenwartsprache“ (1977) nomli asarida o'zining grammatik modelini shakllantirishga urindi. Ushbu modelda olim shaklni mazmundan, nazariyani amaliyotdan ajratishga harakat qildi. Bunday urinishlarning natijasi o'laroq, Engelning o'n yildan so'ng „barcha nemis tilini o'rganishni yoki uni yaxshiroq anglab olishni xohlovchilar: o'quvchilar, talabalar va o'qituvchilar, ... darsliklar mualliflari uchun yozilgan“ va nemis tili amaliy grammatikasi (1988) maydonga keldi. Engelning tobeklik grammatikasida ham boshqa an'anaviy grammatistlar nazariyalaridagi kabi fe'l markaziy rolni egallasada, u valentlik hodisasini tushuntirish uchun to'liq fe'l dan farqli ravishda asosiy fe'l masalasiga diqqatini jamladi. Fe'llarning oddiy shakllarida asosiy vazifadagi fe'l va to'liq fe'l (ma'no va moslashuv jihatidan) bir xil bo'ladi, murakkab shaklli

fe'llarda bu ikki xil birliklardir. Bu yerda jumla tarkibida asosiy fe'l bilan qo'llangan, biroq gapning ma'nosini ochishda ishtirok etmaydigan to'liqsiz va ko'makchi fe'llar nazarda tutilgan. Shunday qilib, fe'l ega, to'ldiruvchi va boshqa gap bo'laklarining turi va sonini aniqlaydi. Hol majburiy yoki ixtiyoriy element sifatida qo'llanilishi mumkin, lekin u valentlik bilan bog'liq emas [8].

Nemis tili tobeklik grammatikasining yana bir muhim vakili Hans-Verner Eroms 1970-yillarda tobeklik va valentlik bilan bog'liq masalalar bo'yicha o'z tadqiqotini boshlagan. O'zining 1985 yildagi „Eine reine Dependenzgrammatik für das Deutsche“ nomli maqolasida Eroms markaziy o'rinni fe'l egallagan Tenyer uslubidagi tobeklik grammatikasining asosiy farazlariga amal qilib, fe'llarning ustunligi haqida bahs yuritadi va holni fe'lning to'ldiruvchisi qatoriga kiritdi. Uning tobe gap tuzilishini ifodalash haqidagi qarashi klassik modellardan farq qiladi, chunki Eroms so'zlar o'rtasidagi munosabatlar faqatgina so'z tartibi orqali emas balki jumladagi bog'liqliklar belgilanadi, degan fikrga e'tibor qaratadi. Bu sintaktik tuzilmalarni va ularning semantik bog'lanishlarini aniqroq tasvirlashga imkon beradi, shuningdek, nemis tilining xususiyatlarini, masalan, erkin so'z tartibi va turli bog'liqlik turlarini hisobga olishga yordam beradi [9].

Gaplarni sintaktik tavsiflash jarayonida M.Stepanova valentlik tilning barcha sathlariga (fonema, morfema, soddasintaktik stukturalardan tortib murakkab qo'shma gaplarga) taalluqli hodisa ekanligini ta'kidlaydi. Olima „Теория валентности и валентный анализ“ qo'llanmasida shakllanib bo'lgan birlik – so'z (tashqi ya'ni sintaktik) valentliklari va bevosita so'z negizi (tarkibi)ni tashkil qiluvchilarning (ichki ya'ni morfologik) valentligini tahlilga tortdi. Shuningdek, valentlikning namoyon bo'lishidagi tillararo farqlarga va uning sintaktik tuzilmalardagi roliga e'tibor qaratdi hamda turli tillar valentlik tuzilmalarini qanday qayta tartiblash va bu tarjimaga qanday ta'sir qilishini o'rgandi. M.Stepanova nemis olimlari G.Helbig hamda V. Shenkeldan farqli ravishda valentlik distributsiyaga qarama-qarshi tushuncha emas, balki uning tarkibiy qismi deb hisoblaydi [10].

Fe'llarni gapning sintaktik qurilishida markaziy o'rinni egallashi to'g'risidagi amalga oshirilgan ilmiy ishlarda fe'lning leksik ma'no tashuvchi hamda sintaktik funksiyalariga ko'ra butun gapning ham mantiqiy, ham semantik, ham sintaktik valentliklarini ochib berishga qodir so'z turkimi ekanligiga guvoh bo'lish mumkin. Valentlik yaqin kelajakda kompyuter tarjimasida hamda til birliklariga leksik va grammatik jihatdan avtomatlashtirilgan tarzda izohlar berish, sharhlash tizimini takomillashtirish kabi samarali lingvistik texnologiyalarning ishlab chiqilishiga salmoqli hissasini qo'shishi mumkin. Bundan tashqari til nazariyasi, leksikografiyasi soxasida, grammatika va semantika orasidagi aloqani anglab olishda muhim ahamiyat kasb etadi. Uning ko'magida so'zlarning gap tuzilmasidagi rolini hamda kontekstni inobatga olgan holda til modellarini aniq va to'g'ri talqin qilinishiga erishish mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Sharipova O'. Yumush fe'llarining ma'no valentliklari. O'quv qo'llanma. Toshkent, 2012, 4-bet.
2. Расулов Р. Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари. Т., 1989, 6-бет.
3. Абузалова М. Субстанциал морфология, валентлик ва синтактик қурилма, ф.ф.д. дисс. автореф., Самарқанд, 2019, 14-16 бет.
4. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. Перевод с фран. - Москва: Наука, 2007.-670 с.
5. Жалолова Ш.М. Инглиз ва ўзбек тилларида феъл турларининг чоғиштирма тадқиқи фил. ф.б. фалс. д-ри ... дисс. автореф., Тошкент 2019, 13-бет.
6. Marta Zlobinska-Görtz, „Die innere Form des Deutschen“ von Hans Glinz: Rezeption, Wirkung und sprachtheoretische Zuordnung, Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophie. Düsseldorf, 2018. S.97
7. Heringer, Hans Jürgen (1970a): Theorie der deutschen Syntax. München
8. Engel, Ulrich (2006) Das Valenzkonzept in der Grammatikographie. - 440 S.
9. Eroms, Hans-Werner (2000): Syntax der deutschen Sprache. Berlin
10. Степанова, М.Д. Теория валентности и валентный анализ (на материале современного немецкого языка). -М.: МГПИИЯ, 1973. С.6-9